

JADID NAMOYONDALARI HARAKATINING YANGI O'ZBEKISTON VA JAHON MIQYOSIDAGI ILMIY VA NAZARIY JIHATDAN O'RNI

G'ulomjonov Odiljon Raximjon o'g'li

Andijon davlat universiteti

Huquq va ma'naviyat asoslari kafedrası o'qituvchisi

E-mail: gulomjonovandu@gmail.com

Madaminova Saodatoy Shoxrux qizi

Andijon Davlat Universiteti Filalogiya va tillarni

o'qitish fakulteti Ingliz tili yo'nalishi 103-guruh talabasi

E-mail: madaminjonovasaodat@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18478132>

Annotatsiya: Ushbu maqola jadidchilik namoyondalari harakatining Yangi O'zbekistondagi o'rne, uning jamiyat taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri va asosiy g'oyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, jadidchilikning jahon miqyosidagi ahamiyati, boshqa mintaqalardagi o'xshash islohot harakatlari hamda xorijiy tadqiqotchilarning jadidshunoslikka qiziqishi ilmiy va nazariy jihatdan ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Jadid, jadidchilik harakati, usuli jadid, jadidshunoslik, O'zbekiston, Qrim, Kavkaz, Turkiya, Ismoil Gaspirali.

Jadidchilik Turkistonda XIX-asrning oxirlarida maydonga kelgan, XX asr boshlarida shakllanib, qisqa fursat ichida o'zining eng yuqori saviyasiga ko'tarilgan. “Jadidchilik”ning asosida “jadid” so'zi yotadi. “Jadid”ning ma'nosi “yangi” demakdir. U shunchaki “yangi” yoki “yangilik tarafdori” emas. Balki “yangi tafakkur”, “yangiinson”, “yangi avlod” singari keng ma'nolarni ham anglatadi.

Istilohning kirib kelishi Ismoil Gaspirali ochgan yangi maktab nomi bilan bog'liq. U yozadi:

“...1884 sanasi Boqchasaroyda bir maktabi “usuli jadida” qo'ymish edim”.

Bu boshlanishi edi. Albatta bu termin faqat maktab doirasida cheklanib qolmadi.

Turkistondagi jadidchilik XIX asrning 80-yillarida Rusiya musulmonlari, xususan, Kavkaz va Volgabo'yida yoyilgan shu nomdagi taraqqiyparvarlik harakatining bevosita ta'siri va samarasi sifatida dunyoga keldi. Bu davrda “jadid” atamasi hali keng qo'llanmagan bo'lsada, ammo, jadidlar soni keng ko'lamda edi. Ularga misol qilib yuqorida ismi keltirilgan Ismoil Gaspirali, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li, Abdulla Avloniy, Nozimaxonim, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Ahmad Zakiy Validiy To'g'on va shu o'rinda ismi yodimizdan ko'tarilgan, ammo, bizga qoldirgan me'roslari hali hanuz yurtimiz bilan birgalikda jamiyatga ham foyda keltirib turgan jadidlarimizni olishimiz mumkin.

Ismoil Gasprinskiy nomi yuz yil muqaddam Qashqardan Londongacha, Sankt-Peterburgdan Bombeygacha kengb yoyilgan edi. U chiqargan “Tarjimon” gazetasining 1908-yildagi 25 yillik to'yida Xitoyning “Tarancha”sidan tabrik telegrammasi kelgan. 1911-yilda uning “Xo'jai sibyon” kitobi Bombeyda bosildi. Muallifni Hindistonga taklif etdilar. Bir yil oldin esa Fransiyaning eng e'tiborli jurnallaridan “Revyu du monde musulman” uning millat oldidagi buyuk xizmatlari uchun nomzodini “Tinchlik borasidagi xalqaro Nobel mukofoti”ga tavsiya qilgan va buni xorijdagi mamlakatlardagi juda ko'p matbuot organlari qo'llab-quvvatlab chiqqan edi.

U vafot etgan 1914 yilning 11 sentyabrida mashhur Narimon Narimonov yozadi: “Millat Ismoilbek kabi qahramonlarini unutsa, o‘z hayotini barbod etajakdir”.

Bu balandparvoz gap emas. Dalil – tarix. U tiriklik chog‘idayoq millatining otasi, rahnamosi degan nom oldi. Uning eng katta xizmati Rossiya sarhadida yashab turgan, ammo tarixi, tili va dini bir-biridan uzoq tutgan (taqdiran ajratilgan) turkiy xalqlarni bir-biriga tanitdi. Butun turk-tatar xalqlarini juda oz muddatda tarixini, tili va dini birligini anglash sari yo‘naltirdi.

Uning sa’y-harakati Sharq xalqlarining ma’naviy hayotida, xususan, maktab-ma’rifat sohasida chinakam inqilob yasagan, “usuli jadid” nomi bilan tarixga kirgan “usuli savtiya”ni boshlab berdi. Mana shu manbalarning yaxlit o‘zi ham ma’rifatparvarning ulkan saviya va chuqur tafakkur sohibi ekanligini tasdiqlaydi.

Jadidchilik harakati faqat erkaklarga emas, o‘z vaqtida ayollarga ham xos bo‘lgan. Nozimaxonim (1870-1924) ana shunday xislatga ega ayollardan biri edi. Nozimaxonim o‘zbek ayollari orasidan chiqqan birinchi jurnalist-publitsist. Tatar, arab va fors tillarini o‘rgangan. Orenburg va Qozonda chiqib turgan matbuotni muntazam kuzatib borgan. Yevropa adabiyoti va madaniyati bilan tanish, erkparvarlik g‘oyalaridan bahramand bo‘lgan. O‘zbek va fors mumtoz adabiyotini, ayniqsa, Sa’diy, Hofiz asarlarini o‘qigan.

She’r va maqolalari 1900-yildan matbuotda bosilgan. 20 yoshlarida shoira «beshyog‘ochlik Nozimaxonim» nomi bilan mashhur bo‘lgan. Taraqqiyot, ma’rifat va madaniyatni tashviq etuvchi she’r va manzumalari, jaholat, bid’at-xurofotni fosh etuvchi asarlari, zamonasidagi ijtimoiy tengsizlik va avj olgan milliy istibdoddan keskin norozilik bayon qilingan o‘tkir hajviy she’rlari – “Shuhrat”, “Sadoyi Turkiston”, “Taraqqiy” kabi gazetalarda muntazam chiqib turgan. Shoira mehnatkash xalqning milliy ozodlik harakatini qo‘llab-quvvatlagan, xotin-qizlarning jamiyatdagi roli va o‘rni haqida asarlar yozgan, jaholat va zulm poymol etgan o‘zbek ayolining milliy, insoniy haq-huquqlarini talab qilib chiqqan (“Insonga qancha erk darkor?”, “Ilm va maorif borasida bir-ikki so‘z”, “Xotinlar huquqiga oid” va b.).

Nozimaxonim she’riyati 1905-17-yillar o‘zbek adabiyotining yetakchi tamoyillarini aniklashda, 20-yillar o‘zbek she’riyatining xarakterli xususiyatlarini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Ahmad Zaki Validiy To‘g‘onning jadidchilik harakatidagi o‘rni.

Ahmad Zaki Validiy To‘g‘on jadidchilik g‘oyalarini nafaqat nazariy, balki amaliy faoliyatida ham namoyon etgan. U Bashqirdiston va Turkiston hududlarida yangi usul maktablarini ochish, milliy matbuotni rivojlantirish, musulmon yoshlarini zamonaviy fanlarga o‘qitish masalalariga katta e’tibor qaratgan. Masalan, u 1910-yillarda Ufa va Qozon shaharlarida faoliyat yuritgan “Vaqt” va “Shura” kabi jadid gazetalarda muntazam maqolalar chop ettirib, xalqni siyosiy va ijtimoiy faollikka chorlagan. Uning maqolalarida ilm-ma’rifat, milliy uyg‘onish va mustamlakachilikka qarshi kurash mavzulari markaziy o‘rin egallagan. 1917-yilgi Fevral inqilobidan keyin Validiy siyosiy maydonga faol kirib, Bashqirdiston muxtoriyatini tuzish tashabbuskorlaridan biri sifatida tanildi. Bu harakat, mohiyatan, jadidchilikning siyosiy bosqichi sifatida qaraladi. Validiy Turkiston jadidlari bilan yaqindan hamkorlik qilib, ularning milliy mustaqillik haqidagi qarashlarini qo‘llab-quvvatlagan. Masalan, Mustafo Cho‘qay boshchiligidagi Qo‘qon Muxtoriyati hukumatiga hamdardlik bildirib, ularning tajribasini Bashqirdiston muxtoriyati uchun namunaviy deb hisoblagan. Ilmiy faoliyatida ham Validiy jadidchilik g‘oyalarini davom ettirgan. U o‘zining “Bashqird tarixi” hamda “Turkiston tarixi

uchun materiallar” asarlarida turkiy xalqlarning qadimiy ildizlari, madaniy merosi va mustaqillik uchun kurashlarini tahlil qilgan. Masalan, u bu asarlarda turkiy xalqlarning o’z tarixini rus manbalari orqali emas, balki mahalliy yozma yodgorliklar asosida o’rganish zarurligini ta’kidlaydi. Bu yondashuv jadidchilik harakatining ilmiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Validiyning faoliyati jadidchilik harakatining xalqaro miqyosga chiqishiga ham turtki bo’lgan. U 1920-yillarda chet elga chiqib, Turkiyada ilmiy faoliyatni davom ettirgan. Istanbul universitetida dars bergan yillarida ham u turkiy xalqlar o’rtasidagi madaniy va ilmiy aloqalarni mustahkamlash, milliy o’zlikni saqlash masalalarini ko’p bora ko’targan. Masalan, uning “Hatiralar” asarida Turkiston jadidlari — Fitrat, Behbudiy, Munavvarqori singari ziyolilarning siyosiy va ma’rifiy faoliyati haqidagi kuzatuvlari juda batafsil bayon etilgan.

Shu tarzda, Ahmad Zaki Validiy To’g’on o’z faoliyati bilan jadidchilik harakatining ma’rifiy, siyosiy va ilmiy yo’nalishlarini birlashtira olgan. Uning fikricha, xalqni ozodlikka olib boruvchi yagona yo’l bu — ilm, milliy birlik va siyosiy ongning uyg’onishidir. Shu nuqtai nazardan u jadidchilik harakatining eng yetuk va nazariy jihatdan puxta asoslangan bosqichini ifodalagan arboblardan biri hisoblanadi.

Abdulla Qodiriyning jadidchilik harakatlariga keladigan bo’lsak, u mazkur harakatning ma’rifiy va madaniy yo’nalishida alohida o’rin tutgan yirik adib, dramaturg va ijtimoiy fikr sohibidir. Qodiriy jadidlar singari xalqni jaholat va turg’unlikdan chiqarishning eng samarali yo’li sifatida ma’rifat, adabiyot va san’atni ko’rgan. Uning ijodi, ayniqsa, “O’tkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlari, o’zbek milliy ongini shakllantirishda va xalqni o’z tarixiy ildizlariga qayta yuzlantirishda beqiyos ahamiyat kasb etgan.

Abdulla Qodiriyning adabiy faoliyati jadidchilik g’oyalarining badiiy ifodasi sifatida namoyon bo’ladi. U o’z asarlarida milliy mustaqillik, inson erkinligi, ijtimoiy adolat va zamonaviy tafakkur masalalarini ko’tarib chiqqan. Masalan, “O’tkan kunlar” romanida u o’zbek xalqining XIX asrdagi ijtimoiy-siyosiy hayotini, ichki ziddiyatlarini va milliy birlikning yo’qligi oqibatlarini badiiy tahlil qilib, xalqni uyg’onishga chaqiradi. Bu jihatdan Qodiriy jadidchilik harakatining ma’rifatparvarlik yo’nalishini adabiyot orqali ommaga yetkazgan arbob sifatida namoyon bo’lgan.

Qodiriy jadidlarning maqsadi bo’lgan “millatni uyg’otish” g’oyasini adabiyot orqali amalga oshirdi. U asarlari orqali xalqni o’zligini tanishga, eskicha qarashlardan voz kechishga, milliy g’urur va mustaqillik tuyg’ularini uyg’otishga intilgan. Uning publitsistik maqolalari, masalan, “Millatni uyg’otish uchun adabiyot kerak”, “Yangi hayot”, “Adabiyot va jamiyat” kabi yozuvlari jadidchilikning ma’naviy dasturi sifatida e’tirof etiladi.

Abdulla Qodiriyning faoliyati nafaqat O’zbekiston, balki jahon adabiy tafakkuri doirasida ham qadrlanadi. U o’z ijodi bilan turkiy xalqlarning milliy adabiyotini yangi bosqichga olib chiqdi, o’zbek romanchiligi asoschisi sifatida tanildi. Qodiriyning asarlari o’zbek jamiyatida milliy uyg’onish g’oyalarining keng yoyilishiga sabab bo’ldi, xalqni o’z tarixiy o’tmishini bilishga, kelajakni yangicha tafakkur asosida qurishga da’vat etdi.

Jahon miqyosida esa Abdulla Qodiriy ijodi XX asr boshidagi musulmon sharqida kechgan modernizatsiya va ma’rifatparvarlik jarayonlarining tarkibiy qismi sifatida o’rganiladi. Uning asarlari rus, ingliz, turk va boshqa tillarga tarjima qilinib, o’zbek adabiyoti va jadidchilik g’oyalarini xalqaro ilmiy doiralarga tanitdi. Shu bois Qodiriy o’z ijodi orqali nafaqat o’zbek adabiyotining, balki butun turkiy dunyo ma’naviy uyg’onishining ramziga aylangan.

Shunday qilib, Abdulla Qodiriy jadidchilik harakatining ma'naviy va madaniy asoslarini mustahkamlab bergan, adabiyot orqali milliy o'zlik, ijtimoiy yangilanish va ma'rifat g'oyalarini keng targ'ib qilgan arbobdir. Uning ijodiy merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, o'zbek xalqining ma'naviy uyg'onish tarixida muhim bosqichni tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik harakati O'zbekiston va umuman turkiy musulmon xalqlarning ma'naviy, siyosiy hamda madaniy uyg'onishida muhim tarixiy rol o'ynagan. Bu harakat XIX asr oxiri – XX asr boshlarida xalqni jaholatdan chiqarish, zamonaviy ilm-fan yutuqlarini egallash, milliy o'zlikni tiklash va siyosiy mustaqillikka erishish g'oyalarini ilgari surgan ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy hodisa sifatida shakllandi. Jadid namoyandalari - Ahmad Zaki Validiy To'g'on, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Mahmudxo'ja Behbudiy, Ismoil G'aspirinskiy kabi ziyolilar bu harakatning ilmiy, madaniy va siyosiy asoslarini yaratgan.

Ahmad Zaki Validiy To'g'on jadidchilikning ilmiy va siyosiy yo'nalishlarini rivojlantirib, turkiy xalqlar tarixini ilmiy asosda o'rganish, milliy mustaqillik g'oyalarini shakllantirishda beqiyos hissa qo'shdi. Uning ilmiy merosi turkiy xalqlar tarixshunosligining muhim bosqichini tashkil etdi. Abdulla Qodiriy esa jadidchilik g'oyalarini adabiyot orqali xalq ongiga singdirib, o'zbek jamiyatida milliy o'zlik va ma'naviy uyg'onish jarayonini kuchaytirdi. U yaratgan badiiy obrazlar, milliy muammolarga bo'lgan munosabati xalq tafakkurining yangilanishiga xizmat qildi.

Jadidchilik harakatining O'zbekiston miqyosidagi ahamiyati, avvalo, milliy maktablar, matbuot, teatr, adabiyot va tarixshunoslikning shakllanishida yaqqol ko'rinadi. Harakat vakillari xalqni ilmga, zamonaviy dunyoqarashga va milliy o'zligini anglashga chorlab, mustaqil tafakkur asoslarini yaratdilar. Jahon miqyosida esa jadidchilik musulmon xalqlarining modernizatsiya jarayonidagi o'ziga xos yo'nalish sifatida baholanadi. U Yevropa ma'rifatparvarligi bilan musulmon Sharqining milliy qadriyatlarini uyg'unlashtirgan noyob tarixiy hodisa bo'ldi.

Shu bois jadidchilik harakati va uning namoyandalari o'zbek xalqining milliy o'zligini shakllantirish, ilmiy tafakkurni rivojlantirish hamda mustaqillik g'oyalarini tarannum etishda beqiyos o'rin egallaydi. Ularning ilmiy, badiiy va siyosiy merosi bugungi kunda ham milliy g'oya va ma'naviyatni mustahkamlashda, yosh avlodni tarixiy xotira va zamonaviy tafakkur ruhida tarbiyalashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Qosimov B. Tanlangan asarlar. 2-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2022. – 384 b.
2. [Jadid.uz](http://jadid.uz). Nozimaxonim haqida ma'lumot. – Elektron manba: <https://jadid.uz> (murojaat sanasi: 2025-yil 5-oktabr).
3. Validiy To'g'on A. Z. Hatirlar. – Istanbul: İletişim Yayınları, 1994. – 512 b.
4. Validiy To'g'on A. Z. Türk ve Tatar Tarihi Üzerine Araştırmalar. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981. – 428 b.
5. Fitrat A. Milliylik. – Samarqand: Turkiston Muxtoriyati nashriyoti, 1918. – 64 b.
6. Rajabov A. Jadidchilik harakati va uning ijtimoiy-siyosiy mohiyati. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2010. – 224 b.

7. Murodova N. Ahmad Zaki Validiy To'g'onning jadidchilikdagi o'rni // O'zbekiston tarixi jurnali. – 2018. – №4. – B. 45–52.
8. Karimov Sh. XX asr boshlarida Turkiston jadidchiligi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2005. – 186 b.
9. Allworth E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. – Stanford: Stanford University Press, 1990. – 410 p.
10. Dudoignon S. A. The Politics of Muslim Reform in Russia and Central Asia: Jadidism Revisited. – Leiden: Brill, 2006. – 376 p.
11. Qodirov S. Ahmad Zaki Validiy va turkiy xalqlar tarixshunosligi // Sharq yulduzi. – 2021. – №2. – B. 110–118.
12. Qodiriy A. O'tkan kunlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1992. – 296 b.
13. Qodiriy A. Mehrobdan chayon. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 1994. – 264 b.
14. Rahimov A. Abdulla Qodiriy ijodida jadidchilik g'oyalari // Filologiya masalalari jurnali. – 2015. – №3. – B. 85–91.